

IDEOLOGIJA STANDARDA JUGOSLOVENSKOG REŽIMA 1948-1965.

APSTRAKT: Jedna od osnovnih odlika levog totalitarizma je prisiljavanje naroda na materijalne žrtve, radi "svetle budućnosti". U Jugoslaviji se počelo od takvog pristupa, koji je čak zaoštren neposredno posle sukoba, 1948. godine, da bi se vremenom došlo do potpuno suprotnog stanovišta. Standard i njegovo povećavanje su počeli da se ističu kao jedan od osnovnih ciljeva režima, ali u strogo propisanim granicama, kada je u pitanju privatna svojina i inicijativa.

Odnos prema standardu jedan je od važnijih kriterijuma razlike između totalitarnih i liberalnih režima. U totalitarnim režimima, naročito leve provinijencije, država očekuje od svog naroda da se lišava materijalnih blagodeti, zarad "svetle budućnosti." Ovakvo shvatanje ima višestruke uzroke. Prvo, socijalističke revolucije su i pobedile u zemljama koje su prolazile kroz dramatičnu fazu rane industrijalizacije i modernizacije. U toj fazi je i socijalizam nastao na Zapadu, kao odgovor na razvojne traume ranog kapitalizma. U nerazvijenim zemljama u kojima je pobedio u XX veku, socijalizam je često doživljavan kao "razvojna prečica" ka modernom i industrijskom društvu.¹ Podstaknuti ovakvim Ulamovim opisom, pokušavamo da razvijemo jednu analogiju. Naime, ako je u ranim fazama kapitalizma protestantska etika odricanja od zemaljskih dobara imala pozitivnu ulogu u mobilizaciji ljudskih i materijalnih resursa, nisu li vođe socijalističkih revolucija pokušavali da, na brzu ruku, ponove prvobitnu akumulaciju, na uštrb standarda "narodnih masa", kako bi oni sami rekli. Reč je o shvatanju koje je možda i starije od socijalističkih režima. Ni u jednoj zemlji u kojoj je pobedila revolucija, a pogotovo ne u Kini i Rusiji,

¹ A. Ulam, *Nedovršena revolucija*, Beograd 1990.

predrevolucionarni režimi se nisu isticali prevelikom brigom za blagostanje naroda. U Jugoslaviji, Srbiji pre svega, takođe postoji izvesna tradicija egalitarizma, isticanja jednakosti u siromaštvu i egzistencijalnog minimuma kao ideala.² Komunisti su u tim zemljama samo zaoštrili osnovnu tendenciju privredne politike, koja se zasnivala na maksimalnom izvlačenju sredstava od seljaštva, kao najmasovnijeg dela naroda. U svim postrevolucionarnim režimima, pa i u Jugoslaviji, lišavanje današnjih generacija se pravdalo očekivanjem nagrade u sutrašnjici. U debati o budžetu za 1948. godinu, Boris Kidrič, ideolog privrednog razvoja, kaže kako se mnogo ulaže da bi se u skokovima likvidiralo žalosno nasleđe prošlosti, da bi se svestrano učvrstile proizvodne snage zemlje, i time bitno podigao standard naroda. Kada bi se u tom trenutku, tvrdi Kidrič, forsirala proizvodnja robe namenjene potrošnji, sve bi se završilo siromašenjem širokih masa umesto njihovim trajnim blagostanjem. "Ko ne shvata tu činjenicu, ne shvata ni to da danas treba napretnuti snage da bismo sutra živeli u blagostanju," eksplicitno formuliše Kidrič koji je osnova pogleda na životni standard svih postrevolucionarnih komunističkih režima. I u Prvom petogodišnjem planu, standard je bio poslednji na listi ciljeva koja je ovako izgledala:³

- 1) savladavanje ekonomske i tehnološke zaostalosti,
- 2) jačanje ekonomske i vojne moći zemlje,
- 3) jačanje i razvijanje socijalističkog sektora privrede,
- 4) povećanje opšteg blagostanja naroda.

S druge strane, stalno se isticalo blagostanje "radnih slojeva" u novom režimu. POLITIKA, početkom 1948. godine, piše o tome kako je 1947. godine proizvedeno 67% više industrijske robe nego 1939. godine, dok istovremeno u Engleskoj i Francuskoj cene rastu, a proizvodnja opada. U Francuskoj se brinu da li će imati hleba do sledeće žetve, a u Engleskoj upozoravaju stanovništvo na opasnost od gladi. U Francuskoj su smanjili sledovanje hleba sa 275 na 200 grama, tako da je manje nego sledovanje trogodišnjeg deteta u Jugoslaviji. Francuski radnik dobija četiri puta manje mesa nego jugoslovenski, a rudar čak pet puta manje mesa. Sledovanje masnoća je u Francuskoj svega 56% jugoslovenskog. U Velikoj Britaniji su smanjili nedeljno sledovanje slanine, neizbežnog sastojka ostrvskog doručka, sa 56 na 28 grama. Čak i u Švedskoj i Švajcarskoj, zemljama nepogođenim ratom, najteže kategorije radnika imaju manje sledovanje nego što je obrok srednjih kategorija radnika u Jugoslaviji.⁴ Blagostanje se ne ogleda samo u obilnoj ishrani, već i u porastu

2 L. Perović, predavanje u Institutu za noviju istoriju Srbije, 5. mart 1996.

3 *Borba*, 24. 4. 1948; B. Horvat, *Privredni sistem i ekonomska politika Jugoslavije*, Beograd 1970, str. 28.

4 "Poboljšanje životnih standarda radnih masa", *Politika*, 21. 2. 1948; "Ishrana narodnih

standarda svake vrste. U navedenom govoru, održanom prilikom budžetske rasprave u proleće 1948. godine Kidrič je rekao da će se u 1948. godini, standard ishrane podići na 102,28% (1939-100), odeće na 102,19%, obuća će još uvek biti ispod nivoa 1939. godine, sa 97,63%, osvetljenje će porasti na 300,71% u odnosu na 1939. godinu, odmor i lečenje na 132,07%. BORBA, krajem 1948. godine, preuzima ove planirane brojeve, kao već ostvarene, i ponavlja ih, kao dokaze porasta standarda. Da bi pojačala njihovo dejstvo, navodi i indekse iz 1945. godine, kada je ishrana pala na 60,92% u odnosu na 1939. godinu, kada je odeća pala na 20,45% a osvetljenje na 8,79%.⁵ Već i iz datuma se vidi lažnost čitave statistike. U novembru 1948. godine nije bilo moguće utvrditi konačne brojeve za tu godinu, a i malo je verovatno da su se procenti poklopili i u drugoj decimali sa planiranim procentima iz Kidričevog govora. Brojevi deluju apstraktno, i da bi bili shvatljivi, zahtevaju primere. 2-3% zvaničnog manjka u obući je značilo da je narod išao bos. U JEŽU, početkom 1949. godine, izlazi strip o radnicima koji su dobili cokule "Borovo" kojima otpadaju donovi. Odrasli su dobijali najviše 160 tačkica godišnje za tekstil, pri čemu je 40 tačkica trebalo za cipele, a 48 za muško odelo. Radnici su se stalno žalili na nedostatak obuće, čak i rudari, ali u preduzećima su optuživani kao oportunisti i saboteri.⁶ Osim brojeva o porastu standarda, u istom članku BORBE se daje i opšte poređenje kretanja standarda u socijalizmu i u kapitalizmu. "Jedna od bitnih razlika između kapitalizma i socijalizma je u tome što u kapitalizmu podizanje tehničkog nivoa proizvodnje povlači sobom snižavanje životnog standarda radničke klase, bedu i nezaposlenost. "U zemlji koja nije dovoljno tehnološki razvijena, kao Jugoslavija, i pored stalnog porasta, proizvodnja roba široke potrošnje još ne može da zadovolji potrebe, ali je stanje sve bolje. Naročito je porastao standard radničke klase u gradovima i sitnih i srednjih seljaka. Sitni i srednji seljaci ne samo da mogu bolje da prodaju svoje proizvode, već mogu dobro da zarade na javnim radovima i da dobiju karte za snabdevanje. Početkom 1948. godine, uveden je sistem tzv. "vezanih cena". Reč je o sistemu razmene poljoprivrednih za industrijske proizvode u fiksiranoj srazmeri. Uvedena su dva tipa cene. Jedan tip cena je važio za obavezno sandbevanje racionalisanim artiklima. Drugi tip cena su bile slobodne pijačne cene. Seljak je mogao da dobije industrijske proizvode za sredstva koja je dobio predajom hrane državi. Ta nova politika je dočekana kao učvršćivanje sloge radnika i seljaka. Tvrdi se da su vezane cene sprečile špekulaciju. Međutim, trgovinom po vezanim cenama, u stvari trampom, seljaci su dobijali bonove za industrijsku robu, a te robe nije bilo. Krivci za to se pronalaze u lošoj organizaciji nabavke

---

masa na Zapadu i kod nas", *Politika*, 29. 2. 1948.

5 "Porast životnog standarda, zakon razvitka naše privrede", *Borba*, 25. 11. 1948.

6 *Jež*, 5. 2. 1949; R. Radić, "Društveno ekonomski položaj radničke klase u Srbiji u periodu od 1945. do 1950 godine", *Tokovi revolucije*, 1988, str.38.

po srezovima. Do kraja 1948. godine već se odustalo od namere da što više proizvoda budu prodavani po nižim jedinstvenim cenama. 45% proizvoda je prodavano po višim jedinstvenim cenama, jer se želelo da se seljacima oduzme hipotetički višak dohotka.⁷

U jesen iste godine, BORBA piše i o radničko-službeničkim restoranima kojih ima 42 u Beogradu. U njima dobijaju sledovanja po najvišoj skali R-1 (jamski radnici), što je podrazumevalo 3400 kalorija, ne samo zaposleni, već i članovi njihovih porodica. Hleba dobija ko koliko hoće, jedini je problem nedostatka escajga i prljavština. Najbolja je menza "Drina" u kojoj čaršave menjaju svaki dan, a ima da se bira između dva do tri jela.⁸ Pisanje novina o ishrani se može proveriti na više načina. Prvo, postoje i zamerke u samoj štampi toga vremena na rad menzi. JEŽ u skoro svakom broju donosi karikature o menzama. Neke se odnose na prljavštinu, neke na jednoličnu ishranu, neke na neljubaznost osoblja i neorganizaciju. Prema istraživanju Radmile Radić, cene ishrane u menzi su bile vrlo visoke, a hrana jednolična. Troškovi radničke ishrane u menzi su iznosili oko 40% mesečne zarade. Drugi izvor za procenu standarda, doduše koji se odnosi na 1950. godinu, jeste izveštaj ekonomskog odeljenja britanske ambasade s početka 1951. godine. Prema tom izveštaju, plate su u odnosu na 1939. godinu porasle na 200%, ali su cene porasle na 822%. Autor izveštaja se pita kako Jugosloveni uspevaju da prežive i zaključuje da je reč o nekoliko činioca koji omogućavaju preživljavanje. Jedan činilac je masovno zapošljavanje žena. Drugi je snažna veza sa selom, koje šalje hranu u gradove. Treći činilac su paketi iz inostranstva, koje prima oko 5% stanovništva. Kao prilog ovom izveštaju ide iskaz jednog službenika Meteorološke stanice u Beogradu, samca, o njegovom standardu. Njegova plata, koja odgovara plati srednjoškolskog profesora je oko 4.000 dinara. Od toga, na dva obroka u mezni ide 1.420 dinara, na stan odlazi 700 dinara. Deo ishrane se podmiruje racionisanim snadbevanjem, ali se kuponi i tačkice dele sa velikim zakašnjenjem. Kuponi za hranu se dele 15. ili 20. u mesecu, a za odeću sa po pet meseci zakašnjenja. Kafa se nije davala od februara 1950. godine (Izveštaj je pisan u novembru 1950. godine). Jedino stan nije mnogo skup (700 dinara za sobu van centra).⁹ Dakle, nesklad između novinskih članaka o blagostanju i stvarnog stanja je potpun.

Ipak, vlasti nisu mogle zatvarati oči pred problemima standarda. O standardu se raspravlja na plenumima Centralnog komiteta. Na II plenumu CK KPJ, održanom januara 1949. godine, Kidrič objašnjava uvođenje tačkica i karata: "karte i tačkice u ratnom i posleratnom periodu u kapitalističkim

7 "Kidričevo predavanje o vezanim cenama", *Borba*, 15. 2. 1948; Križanićeva karikatura, *Politika*, 15. 3. 1948; o teškoćama vidi *Politika*, 19. 7. 1948; B. Horvat, n.d., str. 54.

8 *Borba*, 17. 10. 1948.

9 R. Radić, n.d., str. 39, Gospođa Radić je dala autoru i izveštaj britanske ambasade od 19. 2. 1951, PRO, FO 95531.

zemljama stvarno su znak brzog padanja robnih fondova ispod predratnih mirnodopskih 'normala' dok su karte i tačkice u periodu socijalističke izgradnje nešto sasvim drugo". U socijalizmu, kaže Kidrič, kupovna moć seljaka i radnika je znatno porasla, pa je zato porasla potražnja. Nestašica je proizvod ogromnog porasta gradskog i industrijskog stanovništva. Osim toga, pošto još nisu likvidirani kapitalistički elementi, dati osnovne artikle u slobodnu prodaju značilo bi omogućiti tim elementima da dođu do tih artikala lakše nego radni narod, pa su zato tačkice neophodne da bi se to sprečilo. One su izraz privilegovanog položaja radničke klase i radnog naroda. Blagoje Nešković je posle Kidriča govorio o problemu ishrane. On je najviše govorio o politici otkupa, ali je deo njegovog izlaganja posvećen i gradskim temama. On je uzroke teškoća u snadbevanju tražio u rđavoj organizaciji. Na prvom mestu, u gradovima je podeljeno više kartica nego što treba. Drugo, ne vodi se evidencija o količinama pojedinih namirnica. Nešković se žali na jednu vrstu špekulacije, koja je, po svemu sudeći, bila vrlo raširena baš u Beogradu. To je svojevoljna raspodela deficitarnih artikala koju vrše direkcije, ministarstva, ustanove koje raspolazu tim artiklima. Savezna direkcija tekstila je podelila po svojim podružnicama 244.000 metara pamučne i 50.000 metara vunene tkanine. "Centropromet" je podelio 700 litara vina, 175 litara medicinskog alkohola, 180 kilograma sirćeta, 400 kilograma kafe (ove cifre deluju skromno i u stvari pokazuju nemaštinu toga doba). Neorganizovanost u snadbevanju gradova je dovela do toga da deca nisu dovoljno snadbevana hranom. Beogradska deca su hranjena lošije nego deca u domovima. Osim toga, snadbevenost dečjom obućom je svega 35-40% od potreba. Nema pelena, flanela, naročito je akutna nestašica sapuna za decu, koji se deli po 120 grama mesečno.¹⁰

Iz štampe se uopšte ne vidi ova drama snadbevanja. Ona se može samo naslutiti i to posredno, iz lokalnih vesti. Na primer, krajem 1948. godine, objavljena je vest da će meso svaki građanin moći da dobije samo u određenoj radnji, jer kada može da zameni bonove u bilo kojoj radnji, dolazi do neproporcionalne potrošnje i veće nestašice u centru, gde većina ljudi kupuje.¹¹

Naredne godine su donele samo dalje pogoršanje standarda. U studiji Marije Obradović pokazano je kako su nacionalni dohodak i individualna potrošnja po stanovniku opadali do 1952. godine: ako je indeks nacionalnog dohotka po stanovniku i individualne potrošnje u 1948. bio 100, u naredne četiri godine pašće na jedva nešto više od 80, i to po zvaničnoj statistici.¹² Već 1949. godine počela je da dejstvuje blokada sa Istoka. Režim poziva na strogu

10 B. Petranović – R. Končar – R. Radonjić, *Sednice CK KPJ 1948-1952*, str. 93-131. Kidričevo izlaganje je izašlo i u časopisu *Komunist*, br. 2, 1949, str. 74-92.

11 *Politika*, 11. 11. 1948.

12 M. Obradović, *"Narodna demokratija" u Jugoslaviji 1945-1952*, Beograd, 1995, str. 146.

štednju, a štampa se trudi da nađe pozitivne primere. Ističe se koliko bi se lepka dobilo kada ljudi ne bi bacali koske u menzama, ili koliko bi se tekstila moglo uštedeti kada bi se krpe preostale od šivenja čuvale. Takvom štednjom stvorila bi se planina od otpadaka, velika kao Avala.¹³ Naredne, 1950. godine, na blokadu sa Istoka nadovezala se i katastrofalna suša. Zemlja izvoznica žita se pretvorila u zemlju koja mora da uvozi žito, da bi prehranila svoje stanovništvo. Još pre velike suše, 1950. godine, u proleće, zvaničnici režima su osećali da treba da objasne zašto zemlja ne izvozi žito. Blagoje Nešković je na primedbe skeptika koje su se odnosile na to što Jugoslavija više ne izvozi žito (a pre rata ga je izvozila) odgovorio tipičnim argumentom svih socijalističkih režima. Na govorima u Šapcu i Beogradu je rekao da su pre rata gladovali čitavi regioni i da je otuda bilo viška žita za izvoz. U Beogradu je je kao pokazatelj porasta standarda upotrebio pad stanarina. Dok je pre rata stanarina bila 20%, posle rata je pala ispod 4% primanja.¹⁴ Suša 1950. godine je, po prvi put u mirnodopsko vreme za zadnjih nekoliko stotina godina, ozbiljno zapretila pravom glađu. Američka vlada je regovala po hitnoj proceduri, poslavši hrane u vrednosti od 31 milion dolara. Ambasador Alen je, da bi ubrzao proceduru, otišao u najugroženije krajeve i snimio slike pustih polja i lica ljudi. Te snimke je poslao u Vašington.¹⁵ Pomoć je počela da stiže od kraja 1950. godine. Pre toga, trebalo je objasniti narodu i nestašicu i pomoć Amerike u hrani. Doneta je Uredba o štednji. Tito je na Kongresu AFŽ, 29. oktobra 1950. godine, rekao da je ta Uredba doneta ne na pritisak Amerikana, već je bila planirana pre američke pomoći. Neracionalno trošenje, naročito na banketima svim mogućim povodima, kazao je Tito tom prilikom, otišlo je u širinu. "Budite uvjereni da je ta slabost koja je postojala kod nas, pravilo u nekim zemljama na Istoku. To nije naša osobina, to nije kod nas izraslo, to je prenijeto iz drugih socijalističkih zemalja u našu zemlju, a mi hoćemo da iskorenimo tu pojavu, negativnu za jednu socijalističku zemlju." Ove nejasne reči, izgovorene u tipičnom Titovom maniru, odnosile su se na ukidanje privilegija u snadbevanju velikog broja kadrova. Uredbom od 15. oktobra, redukovano je povlašteno snadbevanje za većinu funkcionera manjeg ranga, kao i nabavke za bifea i bankete na račun tog snadbevanja.¹⁶ Po ambicioznom članku Vlajka Begovića o visini standarda iz leta 1951. godine, Jugoslavija ima 86 dolara dohotka per capita a Italija 105, Francuska 221, itd. Prosečan Jugosloven dobija 2700 kalorija dnevno, Francuz 2740, Italijan 2350. Po radu koji treba da uloži za meso, šećer i hleb Jugosloven, po Begoviću, treba da da manje ili isto, nego Italijan, a daleko bolje nego građanin

13 "Razbacane milijarde", *Borba*, 28. 2. 1949.

14 *Politika*, 15. 18. 3. 1950.

15 Adamović – Lempi – Priket, n.d., str. 35.

16 "Uredba o štednji", *Borba*, 15. 10. 1950, "Titov govor", *Borba*, 30. 10. 1950.

Sovjetskog Saveza. U članku se napušta manir priče o propadanju radnika na Zapadu. Kaže se: "Tvrđenje ne samo standardne propagande već "naučnih" ustanova SSSR-a, da u tim zemljama (zapadnim, P.M.) postoji stalno opadanje životnog standarda i apsolutno osiromašenje, neosnovano je i sračunato na prikrivanje i opravdavanje niskog standarda u SSSR, za opravdavanje tendencija za dominaciju u drugim zemljama." U slučaju Jugoslavije, Begović priznaje da je socijalistička revolucija smanjila standard službenika, kvalifikovanih radnika i stručnjaka, ali se zato podigao standard najširih radbeničkih masa koje su ranije živele bedno. Još važnije, po Begoviću, jeste to što socijalistička revolucija ubrzano razvija proizvodne snage i produktivnost, a te dve stvari su osnova dugoročnog rasta standarda. Begović koristi statistički trik: kaže da je dohodak u Jugoslaviji 1950. godine za 50% viši od dohotka 1938. godine (12.770: 8.000 dinara). Ali, pri tome koristi tzv. "niže jedinstvene cene" po kojima se 1950. godine ništa nije moglo kupiti. Begović, takođe, eksplicitno kaže da zahvaljujući stranim zajmovima Jugoslavija može da održava viši nivo standarda nego kada bi izgradnju finansirala samo svojim sredstvima, dok se u kapitalizmu razvoj proizvodnih snaga i produktivnosti odvijao kroz prvobitnu akumulaciju, eksproprijaciju, proleteriziranje malih proizvođača, eksploataciju radbenika u svojoj i drugim zemljama, Jugoslavija to može izvršiti brže i sa manje žrtava. To je zato što se teret izgradnje ravnomerno raspodeljuje na sve društvene slojeve. Taj teret se sastoji i u lišavanju uvoza robe široke potrošnje. Uvoz te robe u Jugoslaviju je jedna petina predratnog.¹⁷ Raspodeljen ili ne, teret lišavanja je bio pretežak za stanovništvo zemlje. Sam Tito je morao da "teši" okupljene građane Rankovićeva (Kraljevo). Tada je rekao da treba izdržati još samo malo, jer Petogodišnji plan, koji je najteža etapa razvoja, već se bliži kraju.¹⁸ Tačno u to vreme, bonovi i karte za snadbevanje su ukinuti i zamenjeni novčanim davanjima. Da bi se kompenzovao udar cena, povećane su plate. Uz to, mast, brašno i šećer su pušteni u slobodnu prodaju. To je izazvalo "potrošačku groznicu." Novine moraju da reaguju da bi smirile tržište. Odmah po puštanji ovih artikala u slobodnu prodaju, BORBA piše kako je i u Francuskoj kada su pustili brašno u slobodnu prodaju, potrošnja prvo skočila za 25% u odnosu na period tačkica, pa zatim opala za 30% u odnosu na isti period. U Beogradu ljudi kupuju po dvadeset kilograma masti. Nekoliko nedelja kasnije, BORBA piše kako je ponuda veća od tražnje, kako se seljaci vraćaju sa pijaca sa neprodatim svinjama, kako svuda padaju cene na seljačkoj pijaci.¹⁹

Okolnosti, međutim, ne idu na ruku standardu Jugoslovena. Sledeće, 1952. godine, Jugoslaviju je pogodila još katastrofalnija suša nego dve godine

17 V. Begović, "Problem visine životnog standarda u FNRJ", *Komunist*, br.4-5, 1951, str. 28-49.

18 *Politika*, 8. 10. 1951.

19 "Šta izaziva "potrošačku groznicu", *Borba* 10. 10. 1951; "Ponuda veća od potražnje", *Borba*, 2. 11. 1951.

ranije. Pšenica je pala na 35% proseka predratne proizvodnje, a kukuruz na 70%, što je bilo znatno gore nego 1950. godine, kada je rod pšenice bio 49% predratnog proseka, a kukuruz na 65%.²⁰ Kao i 1950. godine, Sjedinjene Američke Države su odmah pritekale u pomoć, na osnovu programa MDAP (Program uzajamne pomoći za odbranu), koji je pokrenut još prilikom suše dve godine ranije. Ipak, katastrofalna suša je imala pozitivnog efekta, jer je nagnala režim da napusti jednu od osnovnih dogmi staljinizma: seljačke radne zadruge. Ekonomisti, na prvom mestu oni koji smatraju da je posle 1952. godine počelo jugoslovensko ekonomsko čudo, govore o "izuzetnih jedanaest godina" koje su počele 1953. godine.²¹ Tek će 1954. godine, lična potrošnja blago prevazići nivo iz 1948. godine. U Beogradu, po prvi put, dolazi do smanjivanja mehaničkog priliva 1951. godine, kada, po prvi i jedini put u 20. veku, ne računajući ratove, 4.545 ljudi više odlazi iz Beograda nego što u njega dolazi. Ovu brojku samo treba uporediti sa 43.084 useljena Beograđanina 1945. godine, da bi se shvatila dubina krize, koja je dovela do toga da Beograd, po prvi put u svojoj novijoj istoriji, bude manje privlačan od agrarnog zaleđa.²²

Štampa ne priznaje otvoreno kolaps standarda. NIN piše krajem 1951. godine, kako neki stranac, posetilac Beograda, kaže kako je standard u Jugoslaviji "nešto" niži nego u Francuskoj i Nemačkoj, ali mnogo viši nego u istočnoj Evropi. Vera u budućnost i optimizam su mnogo veći, po ovom svedoku, nego u zapadnoj Evropi.²³ Situacija je počela da se popravlja 1953. godine. Prvo, to je bila jedna od najrodnijih žetvi posle rata, drugo, već su počele da daju rezultate posleratne investicije.²⁴ Veliki prelom u orijentaciji zemlje je najavljen Titovim govorom u Karlovcu 27. jula, 1955. godine. On je u tom govoru najavio smanjenje izgradnje kapitalnih objekata i povećanje izgradnje industrije potrošnih dobara. Još više je tu novu politiku podvukao govorom u Zvorniku 14. septembra iste godine. Tom prilikom je parafrazirao Lenjina, na nov način. Rekao je: "Mi smo uvek govorili da socijalizam ne znači samo imati velike i moderne fabrike. I u drugim zemljama ima mnogo fabrika, čak daleko više nego kod nas, pa ipak tamo nema socijalizma. Industrijalizacija, plus viši životni standard radnih ljudi, a uz to i socijalna pravda i perspektiva koja omogućava da naši ljudi vide da će im sutra i prekosutra biti još bolje nego što je danas". Dve nedelje kasnije, održan je plenum Izvršnog komiteta CK SKJ. Tito je na tom plenumu rekao da se mora

20 Adamović – Lemp – Priket, n.d., str. 41.

21 K. Mihajlović, *Ekonomska stvarnost Jugoslavije*, Beograd 1981, str. 12; B. Horvat, *Privredni sistem i ekonomska politika Jugoslavije*, Beograd 1970; isti autor, *Ogled o jugoslovenskom društvu*, Zagreb 1968.

22 *Statistički godišnjak Beograda za 1959*, str. 59.

23 "Standard očima stranca", *NIN*, 23. 11. 1951.

24 "Naša privreda u 1953", *Ekonomska politika*, 28. 1. 1954; *NIN*, 29. 11. 1953.

investirati u standard. Kardelj je upozorio da se više ne može vršiti pritisak na radnog čoveka i tako upropaštavati politički kapital Partije.²⁵ Ne treba ispuštati iz vida spoljnopolitički kontekst ovog pomeranja privredne strategije. Širom istočne Evrope, posle Staljinove smrti, komunističke partije proklamuju povišavanje standarda i razvoj potrošačke industrije kao prioritete ciljeve. Jugoslovensko preusmeravanje na potrošnu industriju i standard nije direktna posledica ovih događanja, ali je sa njima u vezi na jedan drugi način. Popuštanje zategnutosti na granicama omogućilo je Jugoslaviji da smanji tekuću vojsku i rastereti vojni budžet. Krajem 1956. godine, Mijalko Todorović tvrdi da je isticanje standarda trajna orijentacija a ne samo taktički potez i predah. To nije privremeno popuštanje kao u NEP-u. Zaposlavljavanje razvoja životnog standarda ima ozbiljne političke posledice, jer vodi ka sve većem administriranju. Forsiranje jednostranog razvitka dovodi do ukidanja tržišta, a onda se:

kada nema žita, uvodi otkup,
kad nema robe, uvodi se racionalisano snadbevanje,
kad nema radne snage, ona se skuplja prinudno,
za sve to treba stvoriti veliki državni aparat.

Lenjin je uvek isticao da je centralizacija samo privremena mera.²⁶ Kada se visoki funkcioner države ovako jasno ograđuje od do skora važeće koncepcije privredne politike i standarda, očigledno se radi o promeni "ideologije standarda". Već pre toga, izmenom zakona, znatno su povećane mogućnosti za bolji standard. Režim je, pre svega, morao da prevaziđe svoju sumnjičavost prema "kulacima" i da stimuliše seljake na veću proizvodnju. Jedan od takvih koraka je davanje prava seljacima da dobijaju kredite i da prodaju zemlju, pre svega socijalističkom sektoru.²⁷ Istim zakonom uvedena je i etažna svojina, koja je omogućila imovinske transakcije u gradu. Nešto ranije, počelo je uvođenje kreditiranja građana, ustanove sasvim nepoznate u drugim socijalističkim zemljama. Mera kupoprodaje zemlje uvedena je, pre svega, kao mogućnost da socijalistička gazdinstva kupuju zemlju od privatnika. To je bila nova taktika režima, koja je trebalo da seljake ekonomskim sredstvima ubedi da je socijalistički sektor bolji, da postepeno kroz kooperaciju i prodaju zemlje zadrugama i kombinatima zemlja ipak postane državna, tj. "društvena."

Do promene "ideologije standarda" došlo je i u strateškim dokumentima države, kao što su petogodišnji planovi. U drugom petogodišnjem planu, od 1957. do 1961. godine, standard je već na trećem mestu prioriteta, a u

25 B. Petranović, *Istorija Jugoslavije*, t III, Beograd 1988, str. 347; AJ CK SKJ, fond I K III/65; *Borba*, 28 7, 15. 9. 1955; *Ekonomska politika*, 1955, str.621,780.

26 Mijalko Todorović, "O nekim ekonomskim pitanjima", *NIN*, 14. 10. 1956.

27 *Borba*, 22. 5. 1954.

sedmogodišnjem planu od 1964. do 1970. godine, on je prvi razvojni prioritet.²⁸

Partija je sa ponosom isticala svoje rezultate u pogledu standarda. Na II plenumu 1959. godine, Mijalko Todorović ističe da je nacionalni dohodak porastao od 1952. godine na 201%. (1952-100). Stopa rasta jugoslovenskog bruto nacionalnog proizvoda je od 1952. bila 9%. U periodu 1951-1957, najveću stopu među zapadnim zemljama je imala Zapadna Nemačka (6,9%) a među istočnim Istočna Nemačka (10,7%). Međutim, jugoslovenska stopa se ubrzavala u drugoj polovini decenije, tako da je u periodu 1957-1959. godine iznosila 11,9%. Stope porasta lične potrošnje su za Jugoslaviju 6,1% za period 1952-1959, a 10,1% za period 1957-1959. Do 1956. godine stopa porasta standarda je bila svega 2,9%. Na Zapadu je nemačka stopa rasta lične potrošnje bila od 1951. do 1957. godine 6,9%, a na Istoku su Sovjeti od 1956. do 1958. godine imali stopu rasta od 7%. U Jugoslaviji je ulaganje u društveni standard skočilo sa 19,2% na 26,5% dohotka, a stambeno-komunalno ulaganje sa 12,4% na 17,8%. Staljinova teorija da treba ostvariti ubranu akumulaciju na račun standarda pokazala se pogrešnom, jer se tu zaboravlja ljudski faktor i društveni odnosi. Ljudi žele da više troše i zato požrtvovanije rade. "Eksitacija želja, predstava, potrebe za sve većim standardom i sve većom društvenom ulogom, jeste bitni, možda prvi uslov za požrtvovaniji, disciplinovaniji rad." Naravno, može se posumnjati u ove brojeve, što je odmah na istoj sednici učinio Tempo. U pitanju je lično rivalstvo. Pre Mijalka Todorovića, Tempo je bio zadužen za privredno planiranje. Kritike na račun privredne politike u ranijem razdoblju, Tempo je shvatao lično. Za našu temu nisu bitni lični odnosi unutar partijskog vrha, ali je Tempo tom prilikom izneo važne argumente, rekavši da posle 1956. godine na smanjenje deficita utiče nekoliko faktora: nemačke reparacije, 120 miliona sovjetskih kredita, rodna žetva 1957. godine.²⁹

Politika podržavanja standarda, ili bar priče o tome nastavljena je tokom celog posmatranog perioda. Na VIII kongresu 1964. godine, čak Tito i ostali rukovodioci konstatuju sa nezadovoljstvom da su radnici u Jugoslaviji slabije plaćeni od zapadnoevropskih, a i produktivnost im je manja. Ne treba to pravdati objašnjenjem da je to potrebno zbog veće akumulacije i bržeg razvoja. Ako su takvi argumenti bili opravdani posle rata, danas se moraju prevazići. Kardelj je na istom kongresu rekao: "Ne treba zaboraviti da u socijalizmu čovek radi zato da bi uživao plodove svog rada i da bi doprinomio progresu sredine u kojoj živi, a ne zato da bi ostvarivao nečije zamisli". Istom prilikom, Kardelj kritikuje i kinesku koncepciju razvoja, koja se zasniva na preteranoj centralizaciji i državnoj prinudi.³⁰

28 B. Horvat, *Privredni sistem*, str. 29-30.

29 AJ CK SKJ, II plenum 18. i 19. 11. 1959.

30 *Osmi kongres SKJ*, Beograd 1964, str. 52-53, 91, 71.

Period koji posmatramo počeo je u pogledu ideologije standarda, kao tipično staljinistički, kada se insistiralo na odricanju naroda od svakodnevnih blagodati, do "potrošačke" varijante socijalizma, u kojoj je, makar na nivou proklamacije, standard bio jedan od glavnih ciljeva države. Ali, podržavanje standarda je imalo svoje ideološke i realne granice.

Granice standarda

Već na početku liberalizacije u sferi ekonomije pojavila se bojazan da će slobodnije poslovanje dovesti do stvaranja bogataša. Na II (Brionskom) plenumu 1953. godine, Tempo kaže da bi trebalo jače oporezovati seljake, jer se bave špekulacijama i diktiraju cene. Kardelj je istakao nedopustiv primer uzimanja u zakup i do 500 jutara šećera i suncokreta. Takav se slučaj desio i u Žarkovu.³¹ Partija je bila za tržište i standard, ali u strogo određenim okvirima socijalizma. Kako kaže britanski ambasador do 1954. godine, ser Ajvo Malet (Ivo Mallet), Partija je u Jugoslaviji spremna da da slobodu ekonomskog izbora pojedincima, ali ne svakom pojedincu, nego samo onima koji su potpuno uslovljeni socijalističkim vaspitanjem i čiji se interesi ne razlikuju od opštedruštvenih interesa.³² U gradu se takođe javlja ta protivrečnost između želje da se podrži rast standarda, ali da tu ne bude suviše nekontrolisane privatne inicijative. Na jednoj strani čuju se žalbe što Beograd nema dovoljno zanatlija, na drugoj se budno prati ko šta ima i kupuje, plaća li porez, pogotovo kada je reč o privatnicima. Tako se prebrojavaju neuredne poreske platiše 1955. godine, u Srbiji. Među njima je bilo najviše zanatlija (36) službenika (5) i po dva advokata i lekara. Među zanatlijama je bilo onih koji su zaradili i po 7 miliona a da nisu platili porez.³³ U isto vreme, NIN piše o načinu zarađivanja običnih ljudi. 20% primanja ljudi dobijaju van radnog mesta. U poređenju sa stanjem pre rata sve vrste kvalifikovanih i stručnih radnika su imale proporcionalno manju platu, dok je porast realnog prihoda kod polukvalifikovanih radnika iznosio 77% a nekvalifikovanih 258%.³⁴ To znači da je država dosta učinila za taj najbrojniji deo radničke klase. Donekle je na to favorizovanje standarda najnekvalifikovanih slojeva uticala ideologija radničke partije, a donekle i demagoški motivi. U svakom slučaju, i pored proklamovanog principa nagrađivanja prema radu, usvojen je jedan destimulativni sistem, jer je deo prihoda koji se sastojao iz raznih socijalnih beneficija bio veći od plate (prosek ukupnih primanja 28.500, od toga dečji dodaci i ostale beneficije 15.000). To, u stvari, znači da veći deo plata zavisi od države, a ne od rada preduzeća. List EKONOMSKA POLITIKA, čija je programska

31 AJ CK SKJ, Plenumi CK, II plenum, II/10/.

32 PRO, FO 371. 113 171, Minute (Interni izveštaj) od 20. 3. 1954.

33 "Domaći Rokfeleri", NIN, 23. 1. 1955.

34 "Odakle i kako", NIN, 15. 5. 1955.

orijentacija, tokom celog posmatranog perioda, bila oštro protržišna, predlaže da se ukine subvencioniranje cena i podignu plate, za taj iznos subvencija. Ovako se preduzećima više isplati da zapošljavaju radnike, pogotovo one sa manjim platama, nego da uvode mašine.³⁵

Postojala su i realna ograničenja standarda. Zapravo, standard je bio veći od realne ekonomske snage. Jugoslavija je, po sudu britanskih diplomata, zemlja sa bednom ekonomskom osnovom za svoju "briljantnu spoljnu politiku". Po drugoj oceni iz istog izvora, glavni problem jugoslovenske ekonomije je planiranje unazad, a trebalo bi da se političari promene i da planiraju unapred, ne računajući da će ih izvući strana pomoć.³⁶ Međutim, kao što primećuje i britanski ambasador, u proleće 1956. godine, jugoslovenski komunisti su postali žrtva "frankeštajnske" ekonomske i političke demokratije koju su stvorili. Lako dobijanje pomoći izazvalo je megalomaniju u privrednim planovima i socijalnim programima. Koincidencija pomoći i novog ekonomskog sistema zasnovanom na decentralizaciji i samoupravljanju, proizvela je mit o "jugoslovenskom privrednom čudu." Jugoslovenski političari su podlegli, kako bi Madžar rekao, "nepodnošljivo lakom formiranju uverenja o neverovatnoj efikasnosti jugoslovenskog sistema."³⁷ Što je još gore, kao što je rekao Roberts 1956. godine, rukovodstvo je postalo žrtvom vlastite kreacije i olako datih obećanja narodu o blagostanju. Sistem je bio prenapregnut, a zemlja nije mogla ni da se prehrani bez stalne strane pomoći. Obustavljanje uvoza pšenice, 1959. godine, dočekano je kao veliki trijumf. Kada je Mijalko Todorović pročitao odluku o tome, Skupštinom se zaorio aplauz. Izveštač se nadao da će posle ovoga prestati vicevi o Rijeci kao najvećem žitorodnom regionu Jugoslavije. Zanimljivo je da je i ova beričetna godina vezana, na neki način, za zapadnu pomoć. Dve godine ranije, 1957, NIN donosi vesti o novoj italijanskoj vrsti pšenice, koja je preporodila italijansku proizvodnju. Jugoslovenski stručnjaci, po običaju, u tom trenutku nisu imali dovoljno informacija. U Štampi se razvila polemika, da li se ta pšenica može primeniti u Jugoslaviji, jer je bila nešto drugačija za mlevenje i održavanje od jugoslovenskih vrsta. JEŽ donosi duhovitu karikaturu: dva seljaka se sreću na njivi. Prvi kaže: "Srećan rad, Milisave". Drugi odgovara: "Gracia sinjor Radisave."³⁸ Nažalost, rekordne žetve su pre bile izuzetak nego pravilo. U običnim godinama, čitav privredni balans je mogao biti

35 "Standard", *NIN*, 31. 5. 1959; "Realna potrošnja i plate", *Ekonomska politika* 28. 4. 1955.

36 PRO, FO, 371, 1022/83, Izveštaj od 17. 8. 1956; isto, 113 171 citirani interni izveštaj.

37 Isto, 124 269, Izveštaj od 24. 4. 1956; D. Gnjatović, *Uloga stranih sredstava u privrednom razvoju Jugoslavije*, Beograd 1989, str. 58.; Lj. Madžar, *Suton socijalističkih privreda*, Beograd. 1990, str.189.

38 "Aplauz", *Ekonomska politika*, 1965, str. 665; "Srećna 'fortunata'" *NIN*, 11. 8. 1957; "Hleb mašta i italijanska pšenica", *Ekonomska politika* 1958, str. 667; *Jež*, naslovna strana, 25. 10. 1958.

ugrožen problemima oko pomoći. Prilikom poremećaja u prilivu stranih sredstava dolazilo je do uznemirenja naroda. Nije slučajnost da je pad neto transfera iz inostranstva uticao na krizu, koja je dovela do reformi. Tzv. "mini reforma" iz 1961. godine je nastupila kada je u toku 1960. godine neto transfer pao na 50% decenijskog proseka. To je izazvalo i ekonomsku krizu, koja se osetila i u životu Beograda. Gradska privreda je počela rasti ritmom sporijim od planiranih stopa, kao i produktivnost. Pošto je recesija zahvatila celu zemlju, vlada je pokušala da sprovede neke mere uključivanja Jugoslavije u svetsku privredu. Uvedene su carine, cene prilagođene svetskim, a kurs dinara je realnije izračunat. Partijska organizacija grada je sprovedla analizu reakcija naroda na podizanje pojedinih cena. Većina je bila ogorčena porastom cena mleka, zejtina, sapuna i ostalih predmeta svakodnevne upotrebe. Žene Voždovca su predlagale da pišu peticiju vladi. Povećanje cena je bilo oko 20%, a plata između 5 i 10%. Najviše su poskupele novine – 100%. Ljudi u Zemunu su izjavljivali "neću da kupujem novine, slušaću radio."³⁹

Ako se pedesete i šezdesete godine posmatraju u celini, i pored porasta cena, kupovna moć je znatno porasla. U jednom predavanju o standardu, početkom 1964. godine, Berislav Šefer je izneo konkretne brojke. Prosečna plata je u deceniji posle 1953. godine porasla sa 11.000 na 27-28.000 dinara, a cene su porasle za 80%. Ipak, porast plata od preko 150%, bio je skoro dvostruko veći od porasta cena.⁴⁰

Konačno, kada se jugoslovenski standard i privredni razvoj stave u geografski kontekst južne Evrope, rezultati su prilično razočaravajući. Već smo u poglavlju o slici mesta Jugoslavije u svetu naveli reči Vlajka Begovića, da Turska i Grčka ne treba da se plaše jugoslovenske industrijske nadmoći, prilikom sklapanja Balkanskog saveza. U članku istog pisca, iz 1951. godine, navodi se da je razlika u dohotku per capita između Jugoslavije i Italije oko 20%.⁴¹ I pored iluzije rasta, dugoročno gledano, od 1950. do 1970. godine, po istraživanju Aleksandra Vacića, od pet najnerazvijenijih evropskih zemalja, jedino je Turska imala slabiji razvoj od Jugoslavije. Po istraživanju efikasnosti investicija, koje je izvršio Aleksandar Bajt, rezultati su još porazniji. Uz mnogo veće investiranje i stranu pomoć, Jugoslavija je u periodu 1960-1980. ostvarila samo 70% efikasnosti Turske, Grčke, Španije i Portugala.⁴² Po Bajtovom istraživanju, društveni proizvod bi bio nekoliko puta veći, da je efikasnost jugoslovenske privrede bila na nivou ovih najsiromašnijih zemalja

39 Lj. Madžar, n.d., str. 198; K.Gligorov. Predavanje u Studentstkom gradu 14. 5. 1986, Gledišta br.7-8, 1986, str. 86-136; IAB, GK, r. 41, k. 157, sastanak Sekretarijata GK 21. 2. 1961.

40 IAB, GK, r.62, k.175; predavanje B. Šefera aktivu gradske partije, 20. 1. 1964.

41 V. Begović, "Saradnja zemalja"; isti, "Problem životnog standarda".

42 A. Vacić, *Jugoslavija i Evropa*, Beograd 1989, str. 38-39; A. Bajt, *Samoupravni oblik društvene svojine*, Zagreb 1988, str. 13-21.

zapadnog sveta u Evropi. U tom kontekstu, nije utešna činjenica da je jugoslovenski standard bio viši od istočnoevropskih. Ali, primer jugoslovenskog "potrošačkog socijalizma" svakako je odigrao važnu ulogu u nagrizanju istočnog lagera. U tom pogledu, obilna zapadna pomoć je imala željeni učinak.

Summary

Yugoslav Regime's Ideology of Living Standard 1948-1965

Position toward living standard is one of the critical points of difference between totalitarian and liberal regimes. In the case of leftist totalitarianism, material wealth is neglected and is teleologically plotted to a "bright future". This was the case in Yugoslavia until the conflict with Stalin in 1948. After the conflict, deprivation even increased due to economic blockade and disastrous draughts. Increased western aid, economic and social liberalization brought about higher standards and change in the regime's position. Standard became a declarative aim of all party and government resolutions, reflection of the system's success. Transformation occurred in the second half of the 1950s, coinciding with a similar process in Eastern Europe. However, encouragement of standard had its limits. Individual wealth was strictly controlled and private initiative suppressed. Although living standard in Yugoslavia was somewhat higher than in Eastern Europe, it was largely the product of Western aid instead of economic efficacy, which was lower than in Mediterranean market-economy countries. However, the Yugoslav standard had devastating effect on East European societies, because it offered a model of a different "consumer" socialism.